

О. В. Варгата

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницького національного університету

Л. В. Міхеева

кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри психології та педагогіки
Хмельницького національного університету

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ САМООЦІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

У статті здійснено теоретичний аналіз проблеми психологічних особливостей формування самооцінки молодших школярів. Охарактеризовано психологічні особливості, чинники та механізми розвитку самооцінки молодших школярів. Розкрито сутність поняття самооцінки дітей молодшого шкільного віку та основні підходи до визначення самооцінки як важливого компонента розвитку самосвідомості особистості. Проаналізовано концептуальні підходи понять: самооцінка, адекватна самооцінка, завищена самооцінка, «Я-концепція», самосвідомість, формування самооцінки, особистість, молодші школярі, молодший шкільний вік. Визначено основні шляхи формування самооцінки та психологічні особливості її прояву в дітей молодшого шкільного віку.

Встановлено, що молодший шкільний вік є важливим етапом у формуванні самооцінки дитини, оскільки його основним змістом є оволодіння навичками орієнтації у своєму внутрішньому світі, здатністю співвідносити загальні і часткові ролі, усвідомлювати й оцінювати своє місце в соціумі через особливості стосунків з іншими, спроможністю організувати свою поведінку відповідно до цих критеріїв, виявляти та оцінювати моральні аспекти поведінки інших людей та власної, адекватно реагувати на впливи інших людей.

Психолого-педагогічний аспект самооцінки представлений у працях багатьох дослідників, зокрема таких: Б. Ананьєва, І. Беха, Л. Божович, М. Боришевського, Л. Виготського, У. Джемса, П. Дячука, Е. Еріксона, М. Заміщак, А. Захарової, Я. Коломинського, О. Кононко, Г. Костюка, А. Леонтьєва, А. Липкіної, С. Максименка, К. Роджерса, М. Савчина, В. Століна, К. Хорні та інших.

Унаслідок дослідження психологічних особливостей самооцінки молодших школярів визначено критерії, показники та рівні розвитку самооцінки молодших школярів.

Подальші перспективи дослідження орієнтовані на визначення психолого-педагогічних умов формування адекватної самооцінки молодших школярів, що, у свою чергу, забезпечать створення сприятливого соціально-психологічного середовища в навчально-виховному процесі.

Ключові слова: самооцінка, адекватна самооцінка, завищена самооцінка, «Я-концепція», самосвідомість, формування самооцінки, особистість, молодші школярі, молодший шкільний вік.

Постановка проблеми. Стратегічним напрямом державної політики у сфері освіти проголошено особистісно-орієнтований підхід, згідно з яким навчально-виховний процес початкової школи спрямовано на саморозвиток – самосвідомість, самооцінку, самовиховання особистості дитини, реалізацію її природного потенціалу, підтримку проявів індивідуальності з перших днів перебування в школі.

Актуальність теми дослідження визначається тим, що самооцінка являє собою складний за своєю психологічною природою феномен і пов'язана численними зв'язками і відношеннями з усіма психічними утвореннями особистості. Встановлено, що психологічні особливості самооцінки дітей молодшого шкільного віку є менш дослідженими в теорії та практиці, ніж у дошкільному і юнацькому.

У зв'язку з вищенаведеним проблема формування та розвитку самооцінки молодших школярів набула для нас великого значення й окремого наукового статусу. Здійснений нами науковий аналіз теоретичних джерел дав змогу виявити ще мало з'ясовані дослідниками питання психологічних чинників і механізмів, критеріїв і показників, їх рівнів, які впливають на формування самооцінки молодших школярів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичний аналіз психолого-педагогічної літератури показує, що самооцінці як особистісному утворенню відводиться центральне місце, зокрема, у працях Б. Ананьєва, І. Беха, Л. Божович, М. Боришевського, Л. Виготського, У. Джемса, П. Дячука, Е. Еріксона, М. Заміщак, А. Захарової, Я. Коломинського, О. Кононко, Г. Костюка,

А. Леонтьєва, А. Липкіної, С. Максименка, К. Роджерса, М. Савчина, В. Століна, К. Ушинського, І. Чеснокової, К. Хорні та інших учених.

У контексті дослідження неабиякого значення набуває виявлення психологічних особливостей формування самооцінки дітей молодшого шкільного віку.

Мета статті – здійснити теоретичний аналіз психологічних особливостей формування самооцінки дітей молодшого шкільного віку у психолого-педагогічній літературі.

Виклад основного матеріалу. У молодшому шкільному віці продовжується процес самопізнання та вироблення ставлення до себе, формується новий рівень потреб, що дають змогу школяреві діяти, керуючись метою, моральними вимогами, почуттями.

Наприклад, О. Кононко стверджує про важливість для дитини навчитися орієнтуватися в тому, що корисне для її «Я», а що – шкідливе, руйнівне; протидіяти негативним впливам, допомагати собі в екстремальних ситуаціях, підтримувати почуття чистого сумління. Кожна дитина прагне до гармонії, внутрішньої збалансованості, психологічного комфорту. Важливо вчасно попередити несприятливі для дітей ситуації, відповідно, захищати їх від приниження, образ, грубощів, нівелювання, вчасно допомагати, коли виникає загроза їхньому «Я» [6].

У молодшому шкільному віці, відповідно до концепції Е. Еріксона, формується таке особистісне утворення, як почуття соціальної і психологічної компетенції, а також почуття диференційованості своїх можливостей. Із засвоєнням дітьми моральних норм і цінностей, моральної поведінки у них відбуваються зміни у морально-поведінковій сфері [10].

І. Бех зазначає, що низька самооцінка у людини будь-якого віку пов'язана з глибоким внутрішнім дискомфортом, і тому вона знижує її адаптативні можливості. Різке зниження самооцінки може зумовити афективний (емоційний) зрив навіть у дорослої, досить спокійної і врівноваженої людини. У дітей із заниженою самооцінкою виникають труднощі пристосування до умов реального життя [2].

Р. Овчарова зауважує, що становлення адекватної самооцінки молодших школярів пов'язане з формуванням важливої психологічної властивості – самоконтролю, який виявляється у здатності дитини самостійно стежити за власними діями, вчинками, співвідносити їх із вимогами певних моральних норм і правил і відповідно до них будувати свою моральну поведінку [7].

Згідно з поглядами М. Боришевського, який спеціально досліджував механізми становлення самоконтролю в учнів початкових класів, самоконтроль пов'язаний із виникненням в останніх потреби у здійсненні контролю власної поведінки,

яка виступає мотиваційною базою для розвитку саморегуляції. Зароджуючись у навчальній діяльності, самоконтроль поступово переноситься в інші сфери буття дитини [3].

У цьому зв'язку М. Савчин стверджує, що моральні норми, ідеали, цінності, звички стають реально діючими, якщо вони присвоюються, включаються у самосвідомість особистості, стають Я-цінностями, коли центром моральної самосвідомості є інша людина як безумовна цінність незалежно від її особливостей та об'єктивних чи суб'єктивних стосунків із нею. Дуже важливо, щоб дитина вміла розуміти іншу людину, морально ідентифікувати себе з іншим, прагнула емоційно відгукнутися на проблеми іншого, а відтак адекватно оцінювати себе як суб'єкта моральної поведінки та діяльності [9].

Узгодженими є погляди психологів щодо визначення природи самооцінки. Її розглядають як змінну, що відображає загальне позитивне або негативне ставлення особистості до себе.

На думку К. Роджерса, самооцінка є, власне, не стільки оцінкою, скільки стилем ставлення до себе, загальною життєвою установкою [8].

Згідно з поглядами У. Джемса, самооцінка може виявлятися у вигляді задоволення і незадоволення собою. Задоволення особистості собою відображає високий рівень її самоповаги [4].

Самоповага – важлива умова продуктивної активності особистості, яка веде до реалізації її творчого потенціалу. Така позиція не залишає у внутрішньому світі людини місця критичному ставленню до себе, незадоволеності собою як джерела виникнення потреби в самовдосконаленні [1].

Формування самооцінки в молодшому шкільному віці пов'язане з включенням дитини в систематичний процес навчання. Вона ускладнюється за своїми змістом і формами у процесі спілкування з дорослими і однолітками. Молодший школяр постійно перебуває в ситуації оцінювання всіх його дій. Це формує у нього вміння розуміти і враховувати під час самооцінювання позицію іншого, в нього з'являються реальні уявлення про свої здібності [5].

Для дослідження психологічних особливостей самооцінки молодших школярів нами визначено критерії, показники та рівні розвитку самооцінки молодших школярів.

Унаслідок аналізу наукової літератури та досвіду практичної діяльності досліджуваної компетентності нами було виділено такі критерії: когнітивний, мотиваційно-ціннісний, практично-діяльнісний, відповідно до яких встановлено рівні розвитку самооцінки молодших школярів: високий, середній, низький.

Під час розроблення критеріїв і показників розвитку самооцінки молодших школярів ми

врахували психологічні особливості молодшого шкільного віку.

Когнітивний критерій самооцінки молодших школярів передбачає:

- уявлення молодших школярів про самооцінку;
- наявність знань про еталони, з якими порівнюється, оцінюється діяльність і її результати;
- застосування особистісної рефлексії;
- прагнення до самопізнання.

Мотиваційно-ціннісний критерій самооцінки молодших школярів передбачає:

- потребу в діяльності самооцінювання;
- інтерес до діяльності самооцінювання;
- ставлення до себе та інших членів колективу;
- основні мотиви (саморозвиток, самопізнання, самореалізація).

Діяльнісно-практичний критерій самооцінки молодших школярів характеризується:

- володінням різними способами самооцінювання;
- здатністю до розгорнутої, диференційованої самооцінки;
- спрямованістю до виконання завдань творчого характеру;
- здатністю співпереживати та стати на позицію інших.

Розроблення та діагностика критеріїв і показників розвитку самооцінки молодших школярів безпосередньо пов'язані із встановленням рівнів розвитку об'єкта дослідження. Спираючись на логіку дослідження, на нашу думку, доцільним є виділення трьох рівнів формування самооцінки молодших школярів: високого, середнього низького.

У свою чергу, когнітивний критерій передбачає наявність таких рівнів.

Високий рівень характеризується достатньою повнотою володіння як декларованими (про те, що оцінювати), так і процедурними (про те, як оцінювати) знаннями. Учень уміє самостійно обрати еталон і критерії оцінювання, знає операційний склад оцінних дій, виявляє загальні підходи застосування оцінних умінь, критично оцінює свої можливості, проявляє прагнення до вдосконалення своїх оцінних умінь.

Середній рівень вирізняється частковою або мінімальною повнотою володіння знаннями, критерії й еталони оцінювання визначаються за допомоги вчителя. Школяр знає, як оцінювати, але оцінні дії вирізняються хаотичністю, не завжди може сформулювати своє судження, надати змістовну оцінку, не завжди критично ставиться до зовнішніх оцінок.

Низький рівень характеризується мінімальною повнотою знань. Учень не орієнтується в системі еталонів і критеріїв оцінювання, не може пояснити, як оцінювати роботу або відповідь, уникає

здійснення оцінювання, оскільки не здатний співвіднести об'єкт оцінювання з еталоном, не може пояснити своєї позиції, завжди погоджується з будь-якими зауваженнями, не може оцінити складність завдання, цілком залежить від допомоги вчителя.

Визначено мотиваційно-ціннісний критерій, який включає в себе три рівні.

Високий рівень передбачає сформованість в учнів стійкого інтересу до само оцінювання; вони проявляють усвідомлену діяльну активність в оцінній діяльності, намагаються проявляти ініціативу й самостійність, учитель виступає в ролі партнера-консультанта.

Середній рівень вирізняється нестійким інтересом школярів до самооцінної діяльності, відзначається активність учнів, але переважно вона залежить від вказівок учителя (наслідувальна активність), який виконує функцію організатора самооцінної діяльності учнів; потреба в саморозвитку, інтерес до особистісних якостей спонукають до діяльності самооцінювання.

Низький рівень пов'язаний із короткочасним інтересом до оцінної діяльності, що має ситуативний характер, або спостерігається відсутність потреби здійснювати самооцінювання в процесі навчання, тож учні не проявляють активності (є інертними), а лише виконують вказівки вчителя. Основні мотиви поведінки – запобігання неприємностей і мотив благополуччя.

Виокремлено також ступінь діяльнісно-практичного критерію, який характеризується, за нашими даними, також трьома рівнями.

Високий рівень: прийоми самооцінювання стають навичками. Діяльність і спілкування в групі має позитивну динаміку розвитку у сфері самовивчення і самооцінювання. Спостерігається спрямованість на виконання завдань творчого характеру – де можна виявити свої здібності; розвинути співпереживання і здатність ставати на позицію інших.

Середній рівень: учні початкових класів використовують навчальний матеріал для самооцінювання своїх здібностей, володіють прийомами самооцінювання, але користуються ними епізодично. Під час навчальної діяльності одержують інформацію про себе, здатні ставати на позицію інших.

Низький рівень: прийоми самооцінювання в учнів не сформовані; вони рідко порівнюють себе з іншими, не здатні пристати на позицію інших у діяльності на уроці. Уникають завдань творчого характеру, що дають можливість перевірити свої здібності.

Під час психолого-педагогічного дослідження ступеня розуміння сутності такого особистісного утворення, як самооцінка, можливості її розвитку в себе, ми використовували метод бесіди (табл. 1.).

Таблиця 1
Уявлення молодших школярів про
«самооцінку»

№/№	Самооцінка – це
1.	«Це те, що я думаю про себе і як оцінює мене вчителька»
2.	«Це коли не знаю»
3.	«Це коли тебе оцінюють за твої вчинки»
4.	«Це те, як тебе оцінюють інші і ти сам»
5.	«Це коли тебе оцінюють»
6.	«Коли погана оцінка і тебе сварять»
7.	«Не знаю»
8.	«Це коли ти робиш дуже гарні вчинки»
9.	«Це незрозуміло, можливо, оцінка в журналі вчительки»
10.	«Не знаю»
11.	«Коли я виграв плавання, тоді мене оцінили як переможця»
12.	«Коли ти говориш ввічливі слова»
13.	«Не знаю, важко відповісти»
14.	«Це оцінки в щоденнику»
15.	«Це тоді коли ти виконуєш обов'язки по дому, гарно вчишся в школі і тобі дають винагороду»
16.	«Це коли ти думає про щось корисне, а не про бешкети»
17.	«Це те, що допомагає мені досягати успіху»
18.	«Самооцінка гарна, коли у тебе гарна поведінка»
19.	«Не розумію»
20.	«Не знаю»
21.	«Це коли людина хороша, вона ставить гарні оцінки, а коли людина погана – вона ставить погані оцінки»
22.	«Не знаю»
23.	«Це коли в тебе гарні успіхи, тебе хвалять»
24.	«Це тоді, коли, не знаю»
25.	«Це коли ти виступаєш на сцені і отримуєш перше місце, тебе оцінює журі»
26.	«Це коли в тебе все виходить: навчання, спорт, англійська»
27.	«Коли тебе хвалять і, навпаки, сварять»
28.	«Це коли ти можеш поставити собі 10, 11, 12, і так само мама, тато, бабуся, дідусь»
29.	«Важко сказати»
30.	«Це коли ти сам себе хвалиш і батьки, і вчителька»
31.	«Може, це коли твої уроки зроблені»
32.	«Не знаю»

Як видно з таблиці 1, 31% відчували утруднення та не змогли пояснити поняття «самооцінка», натомість 69% на середньому рівні розкрили сутність цього поняття, демонструючи рівень уявлень про певну якість особистості на конкретних прикладах. Проаналізувавши уявлення молодших школярів про особистісну якість – «самооцінку», можна зробити висновки, що третьокласники не досить проілюстрували зміст поняття «самооцінка».

З метою виявлення здатності дітей до самооцінювання на уроці малювання ми використовували методику «Мій смайликовий портрет». Дітям

ставили таке завдання: у центрі аркуша написати своє ім'я та намалювати свій портрет-смайлик. Потім повздовж портрету написати все краще, що можна сказати про себе. Більшість учнів описувала себе позитивними якостями, такими як: веселий, класний, розумний, кмітливий, гарна, красуня, помічниця, геній, герой, крутий, сміливий. Нами визначені такі критерії оцінювання: чим більше добродійностей дитина згадала про себе, тим вища її самооцінка; чим менше – тим нижча самооцінка.

Результати проведеної методики: 38 % досліджуваних написали лише по дві позитивні добродійності; 44 % досліджуваних написали по чотири позитивні добродійності; 18 % досліджуваних – по 6 позитивних якостей.

Ілюстративні дані когнітивного критерію самооцінки молодших школярів за методикою «Мій смайликовий портрет» представлені на рис. 1.

Рис. 1. Рівень когнітивного критерію самооцінки молодших школярів

Здобуті дані рівня розвитку когнітивного критерію самооцінки молодших школярів підтверджують необхідність створення спеціальних психолого-педагогічних умов і розроблення психолого-педагогічного супроводу щодо формування в молодших школярів цієї компетентності.

Наступним етапом нашого дослідження є обґрунтування психолого-педагогічних умов і розроблення психолого-педагогічного супроводу щодо розвитку самооцінки молодших школярів і перевірка їх впливу на рівень формування самооцінки учнів початкової школи.

Висновки і пропозиції. Встановлено, що психологічні особливості самооцінки дітей молодшого шкільного віку є менш дослідженими у теорії та практиці. В контексті нашого дослідження ми поділяємо погляди науковців, адже саме молодший шкільний вік є важливим етапом у становленні та формуванні самооцінки дитини, оскільки його основним змістом є оволодіння навичками орієнтації у своєму внутрішньому світі, здатністю співвідносити загальні і часткові ролі, усвідомлювати й оцінювати своє місце в соціумі через особливості стосунків з іншими, спроможність організовувати свою поведінку відповідно до цих критеріїв, виявляти та оцінювати моральні аспекти поведінки інших людей та власної, адекватно реагувати на

впливи інших людей. Під час дослідження психологічних особливостей самооцінки молодших школярів нами визначено критерії, показники та рівні розвитку самооцінки молодших школярів.

Подальші наші розвідки плануємо спрямувати на визначення психолого-педагогічних умов формування адекватної самооцінки молодших школярів, що, у свою чергу, забезпечать створення сприятливого соціально-психологічного середовища в навчально-виховному процесі.

Список використаної літератури:

1. Бернс Р. Развитие Я-концепции и воспитание. Москва : Прогресс, 1986. 420 с.
2. Бех І.Д. Виховання особистості : навчально-методичний посібник. Київ : Либідь, 2003. 848 с.
3. Боришевський М.Й. Виховання самоконтролю в поведінці учнів початкових класів. Київ : Радянська школа, 1980. 144 с.
4. Джемс У. Психология. Москва : Педагогика, 1991. 368 с.
5. Заміщак М.І. Психологічні умови становлення моральної самооцінки молодших школярів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Дрогобич, 2014. 268 с.
6. Кононко О.Л. Чтобы личность состоялась. Київ : Радянська школа, 1991. 221 с.
7. Овчарова Р.В. Технологии практического психолога образования. Москва : Сфера, 2000. 448 с.
8. Роджерс К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / пер. с англ. М.М. Исениной. 2-е изд. Москва : Издательская группа «Прогресс», 1998. 480 с.
9. Савчин М.В. Вікова психологія : навч. посіб. 2-е вид., стереотип. Київ : Академвидав, 2009. 360 с.
10. Эриксон Э. Детство и общество / пер. с англ. Санкт-Петербург : Ленато АСТ, Фонд «Университетская книга», 1996. 592 с.

Varhata O., Mikheieva L. Psychological features of self-esteem forming of primary school age

The article deals with the theoretical analyses of the peculiar problems of the psychological features of self-esteem forming of primary school pupils. The article presents the psychological features of self-esteem of primary school pupils as a determinant of personal efficiency of primary-school children. The psychological features of development and displays of self-esteem of junior schoolchildren are described. In the article examined essence of concepts: "self-esteem", self-esteem, high self-esteem, "I"-concept, consciousness, personality, junior schoolboy, primary school age. Essence of concept of self-esteem of personality of junior high school student opens up in the article and examine the basic determination of concept of self-esteem as components of development of consciousness of personality.

A primary school age is the very important step in self-esteem forming, during which the child is involved in socially significant activity and broad areas of communication. Given this, the author aims to consider under Article psychological characteristics of "self-concept" of primary school age child, namely the formation of self-esteem, and factors that are crucial to this process.

"Self-esteem" actively studied by various authors, including I. Bech, L. Bozhovich, M. Boryshevsky, L. Vygotsky, W. James, E. Erickson, M. Zamyshchak, A. Zakharov, I. Kolominsky, I. Kon, A. Kononko, G. Kostiuk, A. Leontiev, A. Lipkina, S. Maksimenko, A. Maslow, A. Petrovsky, C. Rogers, I M. Savchin, V. Stolin, K. Ushinsky, I. Chesnokov, K. Horni, and others.

Primary school age is one of the main periods in the development of self-esteem as a system. It is the period of dramatic changes taking place. All components of self-esteem become more mature to the level of representation and improved self-assessment activities.

The further research will be focused on the psychological and pedagogical conditions of self-esteem forming of primary school pupils.

Key words: *self-esteem, self-esteem, high self-esteem, "I"-concept, consciousness, self-esteem forming, personality, junior schoolboy, primary school age.*